

Снежана Д. САМАРЦИЈА*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 6. 11. 2017.
Прихваћен: 27. 12. 2017.

ЛАЖ ЗА ОПКЛАДУ** (Елементи карневализације у фолклорним причама о надлагивању)

У српској усменој прози често се варира мотив надлагивања, било да су типски лажови анонимни или се њихове особине приписују Ћоси, Ери, Насрадину, Циганину, становницима одређене регије итд. Овом приликом анализирају се новеле о исповести-ма лажова (АТ 1920) и преплитања тог приповедног типа са фантастиком (АТ 852). Тим моделима својствени су елементи пародије, различити типови инверзија и гротеске. По Бахтиновој концепцији, управо су то чиниоци сложеног феномена народне смеховне културе. Указано је на могућу обредну матрицу (иницијацијске провере, аграрни ритуали), а посебно се разматрају процеси преобликовања модела, који се удаљавају од ритуално-митског комплекса.

Кључне речи: усмена проза, модели надлагивања, карневализација, антипонашање, инверзија, пародија, гротеска.

1. Лаж се пре прими него истина

Према каталогу интернационалних мотива приче о надлагивању представљене су у оквиру два различита жанра. За такав статус је, очито, пре-судан наративни контекст, односно мотивација монолога лажова. Ако су те околности рефлекси иницијацијског теста, јунак испуњава услов принцезе или њеног оца. Када их, по њиховом захтеву, зачуди својим лажима, жени се принцезом и ступа на царски трон (АТ 852). Елементи бајке су сведени на два делокруга (Проп 1982), док се фантастика неутралише самом оквирном погодбом. Главни јунак се не креће по далеким и чудесним просторима, нема ни чаробна средства, ни помоћнике. Динамичне авантуре изостају, а

* markosoft91@gmail.com

** Рад је део пројекта *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду* (Институт за књижевност и уметност у Београду), који финансира Министарство РС.

приповедање о немогућем остварено је само спрегом функција: постављање – испуњавање услова/зататка.

Други тип низања лажи нашао се међу „шалама и анегдотама”. Постојани сегменти овог тематског круга су мотиви: стицања до неба немогућим средствима (АТ 1889 Е, 1889 К; 1960 Г; 1920 D*); приказивање биља и животиња огромних пропорција (АТ 1920 F, G); јунаково уповавање у земљу и ископавање (АТ 1882 А); остајање без главе и њено враћање (1886); присуство јунака на рођењу, крштењу или свадби свога оца (АТ 1962). Поступци грађења оваквих обрта су такође интернационални: хиперболизација, парадокс, инверзије. Нарушавањем односа у природи и породици, заједно са инверзијом човековог контакта са вишим силама, гради се особен антисвет. Догађаји и „доживљаји” нису чудесни, већ се изокретањем целокупног искуства и логичних релација обликују бизарне ситуације и гротескне слике. Када изостане ланац суштински неповезаних сегмената исказа, окосницу једноепизодичне шаљиве приче (АТ 1542; 1626; 1875–1890) чини међусобно надлагивање лаже и паралаже.

2. Лаж чуо, лаж казао

Истоветни мотиви и веома слични типови надлагивања обрађени су у српској грађи и на српско-хрватском језичком простору. Овом корпусу својствена су и прожимања са елементима фантастике, само што се тада околности надлагивања више приближавају демонолошком предању него бајци. Међу шаљивим новелама неутралисан је удео чудесног, управо погодбом о лагању, док се шаљиве приче граде редуковањем наративног ланца на једну епизоду, односно реплике типски окарактерисаних ликова. И када се нарација развија помоћу примеса чудесног и без оностраних бића, структура варијаната је стабилна. Приказане су околности сусрета јунака са противником, који предлаже или захтева да се причају лажи, лажи без истине, оно што никад није било нити ће бити.¹ Након тога следи мање-више развијен монолог лажова, све док не добије опкладу, надговори, зачуди и савлада саговорника.

¹ Хронолошки преглед варијаната: 1) новелистичка обрада: „Лаж за опкладу”, Караџић 1988 (1821/1853): 2°/44°; „Лажљива прича”, Поповић 1861: 14–17; „Mlinar Čoso”, Стојановић 1867: XLIX°; Стојановић 1879: 101–106; „Konj i čovjek”, Босанске 1870: 10°; „Дечко и Ћоса”, Ристић и Лончарски 1891: V°; „Ћоса воденичар и дечак”, „Циганин и овчар нашли сан”, Ђорђевић 1988: 296°, 297° и Милошевић-Ђорђевић 1988: 544–545. Варијацију овог модела представља и разбијање монолога на реплике које су конструисане као дијалог између лажова и саговорника, који стално коментарише његове изјаве: „Краљ и чобанин”, Караџић 1988 (1821/1853): 45°.

2) обраде са елементима фантастике: „Ћоса или досетљивост побеђује ђавола”, Николић 1843/1899: 6°/5°; „Kaj nigdar ne bilo ni ne bu”, Ваљевац 1858/1890°; (IV odeljak): LIX°; „Lažeš”, Стојановић 1867: LI°; „Лаж”, Самарџија 1995 (1872): 55° и нап: 222; „Sedam laži”, Ваљевац 1875: 13°; „Лаж без истине”, Самарџија 1995 (1884): 56° и нап: 222; „O trih brati i o pedanj dugem starcu”, Строчал 1886: 62°; „Три брата”, „Ловџије и караконџе (самовиле)”, „Што није било неће да буде”, Ђорђевић 1988: 293°, 294°, 295° и Милошевић-Ђорђевић 1988: 544.

Исповести лажова су веома сличне, а највиши степен променљивости испољава се при именовању јунака. Заправо, мотивација лагања и номенклатура постају важни чиниоци жанровског ситуирања текста. У новелистичком контексту надлагује се дете са лажним млинаром, Ћосом. Овај типски лик је само осенчен оностраним цртама – по физичком недостатку и простору за који се везује. Али, флексибилност типских црта испољава се и када сам Ћоса мора да својим лажима савлада – ђавола. Иницијалном формулом другог типа обрада маркирају се три брата. Развој радње потврђује њихову уобичајену поларизацију: старија браћа не извршавају задатак, а најмлађи их спасава. Битно се разликује и хронотоп надлагивања. Новелистички дуел одвија се дању, у воденици, док се над браћу надвијају опасности током зимске ноћи, усред шуме. Када остану без ватре тумарају по опасном простору. Пратећи усамљену светлост налазе особене чуваре ватре – склупчаног дива, односно најчешће бабу. Она има све атрибуте демона, а некад се и одређује као караконцула или самовила.

Занимљиво је да се међу свим млађим записима разлози надлагивања представљају као особен вид борбе на живот и смрт. Функција удаљавања јунака од куће, као и у бајци, нужна је за покретање радње (I, e³, Проп 1982: 34), само што су разлози одласка реалистични. Браћа крећу у шуму ради лова или по огрев. Задатак је увек исти – придошлица мора да лаже. Најстарији и средњи брат постају заточеници оностраног бића (VIII, X, Проп 1982: 38). Див, а понекад и баба, намерава да их поједе. За разлику од „класичне” бабе из бајке, која нпр. камени људе или искушава пасторку и маћехину ћерку², није јасно како ова шумска, зимска баба онеспособи јунаке. Пошто не испуне њен захтев, старија браћа не могу да се крећу и остају заробљени („у папучи”). Тек најмлађи решава препреку, прекомерно лаже и тиме савлада демона, ослобађа браћу и долази до ватре. Функција тешких задатака најсличнија је типу „задатака са одгонетањем” (XXV, T, Проп 1982: 66–67), јер се провера увек своди на вербални дуел. Очито је стапање делокруга противника и дариваоца (Проп 1982: 91–92), при чему стечено средство није чаробно, али је нужно да би браћа преживела и вратила се кући. Срећан исход не може бити везан са свадбеним весељем, јер су ликови већ ожењени људи, или је у новелистичким обрадама главни јунак веома млад и још није дорастао за брак.

Наративни контекст оба типа обрада не подразумева проверу главног јунака као решавање иницијацијских тестова, што је иначе карактеристично за стилизацију свих чудесних авантура младића и девојака (Проп 1990; Самарџија 2003: 63–72). Елементи фантастике су другостепени, лако се изос-

² Нпр. „Три јегуље”, „Опет мађија и пасторка”, „Како су радиле онако су прошле”, Карацић 1988: 29°; 35°; 36°. За разлику од баба Јаге из руске традиције (Проп 1990: 119–130), у српским бајкама се женски демон који угрожава људе у шуми именује само као баба, уз алтернатију противника (ала, Чивути и сл.). У другим типовима српских бајки мотив гашења ватре и потрага за њом води главног јунака до сусрета са дивовима или старцем који регулише смену дана и ноћи (Карацић 1988: Д 1°; Чајкановић 1929: 288).

тављају и замењују, али је изузетно стабилан монолог главног јунака, било да се он одређује као најмлађи брат или дете.

3. Оно што никада није било

Као и у интернационалном фонду, лагање се састоји из низања немогућих доживљаја. Приповедач-лажов је изузетно покретљив, успиње се до Бога и враћа на земљу, прелази велике удаљености помоћу пернате живине огромних пропорција, остаје без главе и враћа је, укопан у земљу трчи кући по алат којим ће се ископати. Поред биљака (просо) хиперболисане су и животиње (пчелац, кобила) или је животињски свет гротескно изобличен (две срне скачу на једној нози, ћорави патак, шантави гусан, хроми петао). И предмети су преувеличани (шиваћа игла, секира) или су направљени од несвакидашњег материјала (уже од мекиња, зечије длаке или воска) итд. Парадоксалне авантуре изокрећу логичан поредак између Бога и човека, живота и смрти, лета и зиме. Истим поступком се потиру породичне везе, јер је син старији од сопственог оца, присуствује очевом рођењу, крштењу или је говорџија на свадби родитеља. И природни циклуси су међусобно поништени, јер током жеге која омета жетву, приповедач не може да жетеоцима донесе воду зато што се заледио оближњи поток, кладенац или чак и Дунав. Завршница лагања додатно увећава гротескне елементе, уз особено вређање саговорника, који је захтевао надлагивање. Руковођени лепим грађанским манирима, записивачи су махом мењали исказе или „неприкладне” појмове графички обележавали тачкицама. Јер, последња реплика лажова често подразумева или непристојан гест (плажење језика, показивање шипка) или вид увреде у којој се лошијем лажову уместо хране нуде измет и излучевине, тј. „оно што се не једе”. У новијим записима експлицитно је наведено како такво обраћање пораженој страни прати приповедачев – смех (Ђорђевић 1988: 296°).

Успон јунака-казивача на небо подразумева успостављање и лако савладавање вертикалне осе света, док је повратак отежан. Епизода смештена „у небеско царство” гради се уз десакрализацију божанских сфера (Самарџија 2012: 11–24). Бог не даје људима жито већ присваја просо које узрасте до његових висина, прави проју и дроби је у млеко, крпи поцепану опаклију и зазире од човека. Јунаков повратак са небеса одложен је разним перипетијама, али се увек завршава падом, односно заривањем у земљу. Тако се релативизују и опозиције живот/смрт, душа/тело, горе/доле, небо/земља, Бог/човек, а иако је лажов укопан (готово сахрањен), одлази кући по алат којим се откопава, да би наставио нови низ бизарних авантура. Поигравање са телесним пропорцијама не обухвата само флору и фауну, већ и људску фигуру – без главе. У завршници лагања најчешће се јунаку руга његова глава, бежи од њега, клиза се по леду, други се смеју јунаку зато што је заборавио главу или животиња из јунакове главе једе мозак.

Дезинтегрисани светови, уз манифестације антипонашања, укључују и инверзије значења доминантног приповедног поступка. За све усмене форме (епска песма, балада, лирске врсте; мемората, анегдота) исповести ликова су доказ истинитости казивања-дoживљаја. Само се при надлагивању преокреће смисао исказа у првом лицу једнине (Самарџија 1994: 421–430). Лаж се саопштава као истина, мада импулс за сам чин долази споља, пошто такав услов/захтев поставља привидно јачи противник. Сви сегменти и детаљи монолога лажова, укључујући и тријумф бољег преваранта, могу се препознати као део изокренутог света, који је својствен карневалској, празничној атмосфери (Бахтин 1978: 20–24). Истовремено, обредна стварност, релативизује и етичке категорије, што је карактеристично и за митске представе. У таквом контексту лагање није грех, већ се истина, честитост и поштење поништавају смеховним начелом. Због обредно-магијских разлога пожељно је – лагати, а неопходно смејати се и засмејавати друге.

4. Вели Блаж да је лаж

Чак и независно од тога да ли се фолклорне обраде надлагивања преплићу са фантастиком или је чудесно последица „наративизације паремија” (Мелетински 1996: 14)³, назире се поједини елементи обредног и митског комплекса. Најмлађи ловац, односно дечак којег шаљу да самеле жито или и сам Тоса, могли би се посматрати као веома далеки потомци митских варалица. И њима и „komičnim dublerima kulturnog junaka” заједничка је позиција „mediјатора između života/smrti, neba/Zemlje [...] zime/leta” (Мелетински б.г: 251). Фолклорне лажове из прича, са трикстерима какви су Локи, Гавран или Хермес (Мелетински б.г: 125, 195, 257) повезује и потпуна негација етичких конвенција. Али, док је митска прича о „лакрдјашким триковима” посвећена тумачењу стварања и устројства света, надлагивања немају ни такве функције ни таква значења. Монологе фолклорних лажова и њихове „подвиге” приближава митском времену само веома стилизована представа о ритму аграрног календара. То задржавање на временским условима, што иначе није својствено ниједном другом приповедном типу, испољава се на више начина међу причама о лагању. Представљају се сцене жетве и сетве; у Тешановом казивању о Међедовићу апострофира се време доживљаја („оно бијаше је-

³ За сижејни контекст надлагивања карактеристично је неутралисање метафоричног плана исказа. Овакав поступак остварује се „претварањем” фигуративне компоненте микроструктуре (пословице или загонетке) у радњу. То се посебно уочава код реализације израза типа: као да је пао с неба или иде као без главе, јер јунак приповеда како је пао на земљу при повратку са неба и под каквим околностима је заборавио главу крај воде. Превођење метафоре у дословно значење остварује се и кроз деструкцију загонетног описа. При загонетању нпр. о винограду, вину и грождју или диму и ватри или лепињи и хлебу итд. отац и син фигуративно мењају старешинство (Караџић 1988: 26°, 81°; Новаковић 1877: 16, 113, 114). Али, вештина надлагивања укључује обрте у којима је син буквално старији од оца. Међу причама о надлагивању веома су чести примери бизарних слика, које се граде деструкцијом метафоре из структуре загонетке, при чему се елиминишу и одгонетка и интонација даштања.

сен”); дете се поиграва са последицама врућине/хладноће; а оквирна сцена варијаната о залуталим ловцима подразумева студен, због које браћа траже ватру.

С друге стране, управо је антипонашање карактеристично за празничну атмосферу поклада. Таквим покладним ритуалима и играма својствено је „укидање свих хијерархијских односа”, док у празничном смеху доминирају „logika izokrenutosti [...] različiti vidovi parodije i travestije, degradiranja, profanisanja, lakrdijaškog ustoličavanja i svrgavanja”. Амбивалентан, весело и подругљив празнични смех „izražava gledište čitavog sveta u nastajanju, kojem pripada i onaj koji se smeje” (Бахтин 1978: 17–18). Овакве светковине одржавале су се „u poslednje dane pred veliki post”, што указује на њихову генетичку везу „sa praznicima agrarnog tipa, koji su u svoj ritual uključivali i smehevni element” (Бахтин 1978: 15). Мењајући се под окриљем хришћанске идеологије, сегменти старијих слојева културе су налазили начина да „преживе”, само што се слабије испољавала њихова древна функција.

Амбивалентност поруге, смеха и празничног весеља, које укључује и причања лажи, могле су повезивати коначну победу човека над зимским периодом и потпору плодности наступајућег периода године. Особена „семантика смеха” имала је и такве улоге у култу плодности политеистичких система.

„Осмех се претвара у гласан смех, који означава зачетак плода (у свим значењима), земљораднички богови се у храмовима опслужују богослужбеним радњама смеха. И ето, богиња плодности, Афродити, приносе хлеб, вино и јело од свих семена – панспермију; то приношење се прати шалама, које изазивају смех” (Фрејденберг 2011: 121).

А, управо такве околности сабирају се и у времену поклада. Током граничног периода између зиме и пролећа, често се испољава варљивост смене годишњих доба. Када се учини да је зимски период завршен, нагла студен угрожава пробуђену природу, усева и плодност предстојеће године. Зато се не бирају средства за савладавање опасности које прете опстанку, те се као посебан вид вербалне, заштитне магије можда прибегавало и лагању. Такве лажи могле су бити у служби борбе против тајанствене силе, која није имала моћ да распозна истину од лажи или надговори „обичног” смртника. Ослобађајући, обредни човеков смех, подразумевао би и тријумф победника, моћног да одагна смрт (зима) и обезбеди свеопшти берићет (сетва–жетва). Уосталом, када је чудесни противник – див, он испусти душу чим саслуша све лажи и одаје признање победнику: „Видим да знаш више од мене” (Самарџија 1995: 55°).

Занимљиво је да се међу млађим записима оквирна слика надлагивања временски подудара са покладним периодом. Али, обредно исходиште ових приповедних типова не одражава се јасно из наративне структуре. Такав смисао лагања можда се подразумевао у сеоским срединама, да би лагано потпуно ишчезнуо или се очувао тек на нивоу симболике појединих радњи и слика.

Постоје и посредни наговештаји о околностима, подстицајним за причање прича о тријумфу лажова. Вук је варијанту о Међедовићу слушао од Тешана Подруговића. Са њим се упознао почетком 1815, у зиму, када је Тешан животарио од жетве трске. Тешан се са Вуком растао „одма по васкрсенију” (Карацић 1986: 394), те је и Тешаново казивање лажи могло бити рефлекс обредне ситуације, карактеристичне за Беле покладе. То је последњи дан Беле недеље, која је „најведрија седмица у месојеђама, а у њој је дан покладовања највеселији дан”. Испуњен је изобиљем и мрсном храном, „разним играма и шалама, када људи дају одушка себи” не би ли олакшали предстојећи период најтежег поста у години (Недељковић 1990: 23).

То празнично време нијансира и смисао приповедања, како је околности о покладама описао Јоаникије Памучина. Казивач завршава своју причу, обраћајући се неком од дотадашњих слушалаца: „Ако је лаж, предавам ти лаж на част, па причај и ти штогођ да не останеш јалов” (Памучина 2005, 338). Обредни контекст је јасан у дескрипцији поклада (Карановић 2008: 231–247), али се не осећа међу причама о надлагивању, или се таква функција надлагивања више не препознаје.

5. Лагала или фабуларни деривати обредног лагања

Немогуће је утврдити у ком „историјском” периоду је започело одвајање наративне структуре од обредне подлоге. Такође се не може наслутити ни када, нити у коликој мери се окончао раскид између причања лажи и ритуалног чина. Али, читав низ бизарних, гротескних обрада и пародијских обрта поступно је потпуно прешао у фиктивну сферу и заједнички фонд мотива, ликова и приповедних поступака. Тај свакако дуготрајан процес пратила је и измена намена лагања и надлагивања. Казивања лажи више нису била вид одбране од природних ђуди, већ одраз људских мана, вечите потребе да се, макар и кроз причу, појединац представи као бољи, богатији, супериорнији – у односу на друге и „туђе”. Таква измена функције приче подразумевала је померање смисаоног тежишта са ситуације надлагивања на особину јединке склоне лагању у потпуно различитим околностима.

Истовремено, иако је избледела функција обредног смеха, универзална тема је остала захвална за подсмех и поругу, а хиперболисана склоност ка лагању добила је и своје јунаке. Мада лажов може остати и анониман, сама особина се кондензовала у ликовима саговорника – лаже и паралаже. Иста особина лако се могла приписати и Циганину, Ери, Ћоси, Насрадину или читавој групи, најчешће суседима из „противничког” табора (нпр. Јањевци, Нушић 1986: 155–156). Амбивалентна природа смеха, допуштала је и различите етичке процене лагања. Не више ритуални, већ сижејни контекст отварао је простор за тријумф смеха над привидно јачим, наивним или глупим саговорником. Више није било примарно због чега се мора лагати, већ је за саму причу постало значајније – ко ће кога слагати и надлагати.

Самим тим, проширио се и, заправо, постао потенцијално бесконачан тематски фонд надлагивања. Сведено на једну ситуацију, најчешће је варирано разметање лажова. Такав „лажа” се махом хвали огромним купусом или зељем, све док га не надмаши власник још већег казана (АТ 1960 D). Сродне су и варијанте о гладним сапутницима, који одлуче да цела вечера припадне ономе чији је сан лепши (АТ 1626). Особен подтип превара остварује се заменом улога, попут ситуације у којој на царева питања не одговара игуман, већ манастирски мађупац (АТ 922). Разметање се везује и за чемерне младожење, када при просидби желе да се будућој тазбини представе бољи и имућнији но што јесу (АТ 1688; 1696*). У новелистичком склопу, верижну структуру типичну за надлагивање, чувају и казивања о глупим поступцима или изјавама (жене, дечака). Мада су другачије мотивисане, сличне су и приче о штети намерно начињене господару, зато што је обећао да ће слугу исплатити тек када се на њега наљути. Бизарне ситуације формално се могу приближити и бајци о принцези која се никада није насмејала, мада таквих варијаната нема много у српској грађи.

Многобројне приче о лажима и лажовима нису ничим условљене. Оне су слободне обредне функције (Карановић 2008: 231–247), а самим тим нису ни временски условљене календаром или тренутком када их треба казивати. Али, одговарајући мотиви „мушких” приповедака могли би се посматрати и као фабуларни деривати покладних светковина,⁴ од којих су многе током времена заборављене.⁵

⁴ Могло би се приметити да не сежу само „историјски корени бајке” до обредних исходишта, нити се фолклорна новела развила искључиво из бајке. Сличан пут генезе, од архаично-ригуалног комплекса до фикције, могли су проћи и поједини кругови фолклорних новела и шаливих прича.

⁵ Таква је нпр. игра о којој постоји сведочанство на самом почетку 20. века. „Љевка. На Беле покладе, пошто сунце зађе, отиде неколико људи, те осече обично два омања дрвета и то из општинског забрана, па начине ватру. Кад се ватра разгори, народ се око ње скупља. Ту се обично донесе: више клупа за седење и неколико дугих прUTOва. Како је тај дан, последњи дан мрска, то народ, долазећи доноси по штогод и за јело, па ту и вечера, а после вечере игра и пева. Пошто се одигра која игра почиње певање и мушких и женских, а за тим избирање Љевковође. То је младић највишег раста а при том довољно снажан да може водити љевку. Онај, који води љевку, узима прут и пари га у ватри с речима: – Гори, гори, ватро! За тим, кад га опари, позива момчадију да му се позади – за појас хвата. Тако хватајући се један за другог, направи се читав низ младића, а и људи који воле да учествују. Кад све буде готово, љевковођа поведе љевку, говорећи: – Хајд, хајд, љевко! Тако се трчећи обрћу око ватре дотле, док љевковођа не да знак да се пусте.

Ово је стар обичај; зашто се тако врши не уме нико одговорити, али је сигурно зато што од тога дана наступа пост, па се људи желе мало да развеселе.

Љевковођа се зна увек ко је, а пошто би се он оставио тога заменио би га други.

Кад се љевка пусти, настане прави жагор! Некоји се од момака направи на каква шаливца, те изводећи разне лакрдије веома занима народ. Све ово бива до неко доба ноћи, а за тим народ, праштајући се одлази кући.

Овај се обичај врши у једном крају вароши Свилајенца који се зове Бојача” (Луковић 1901: 72).

6. „И на част вам лаж” или ритуални ехо

Атмосфера празника и успомене на животне радости могле су подстаћи Вука да Јулијусу Шоткију исприповеда баш приче о Међедовићу, са завршним монологом орача и о надметању детета са Ћосом. Али, није било могуће да овом приликом записивач и казивач-Вук имају истоветан однос према причама о надлагивању. Представљајући их европским читаоцима, Шотки није ове варијанте само превео на немачки језик, већ их је „пренео” у другачију културу. Занимљиво је да из Шоткијевог превода изостаје „И на част вам лаж”, карактеристично обраћање публици из завршнице приче о Међедовићу (Мојашевић 1947: 166). Можда је и сам Вук другачије завршио казивање, или се самом преводиоцу није био по ђуди такав завршетак приче. За издавача недељника у којем је превод штампан, ова је приповетка била „незграпна”, али „оригинална”. Закључујући на основу ова два текста да је „српским бајкама” својствено „источњачко претеривање”, Бишинг је уз причу о Ћоси и детету подсетио своје читаоце на Минхаузена (Мојашевић 1950: 28–29).

Нису само странци тешко распознавали могућу обредну подлогу фолклорних монолога лажова. Мада су се међу рукописним збиркама нашле и приче „Ћоса и воденичар” и „Надлагивање”, Веселин Чајкановић их спомиње само у напоменама. Он упућује на Вукову причу и поводом Мутићевог записа констатује: „Врло скраћена” (Чајкановић 1927: 473; 480). Када је састављао антологију, ипак није изоставио обраде ових мотива. Иначе увек суздржан при оцени естетских домета народних приповедака, Чајкановић је открио своје мишљење о најпознатијој, Вуковој варијанти: „Завршетак доста слаб, јер ћоса, у ствари, ништа није изгубио, а дете ништа није добило, пошто је погачу било направило од свога брашна” (Чајкановић 1929: 401).

Прича је, на први поглед, изгубила смисао, док се пародијске инверзије, у зависности од афинитета читалаца, распознају тек као пуко и слободно изокретање свих односа између живих бића, природних циклуса, човека и божанских сфера. Могући, дубински слој надлагивања и функције тог чина (и смеха) нису се назирани у наредним етапама развоја културе. Шта се догодило са наративном конструкцијом, која је „ослобођена” обредно-митског контекста? И даље популарни, искази лажова су се обликовали и варирали кроз три основна типа, при чему су оквирни елементи фантастике и новелистички склоп донекле чували ритуални ехо. Само се међу шаливим причама потпуно неутралисала мотивација лагања. Лажов постаје тек типичан носилац једне од људских мана, којима не треба тумачење, а погодне су за карикирање, изругивање, подсмех и смех. Пошто су пригушени разлози због којих ваља лагати, постало је важно како се лаже. Обредну прагматичност је сменила естетска сфера уметности речи. Духвитост згоде и забава постали су примарни циљеви приповедања, док је и сам смех – доброћудан, ведар, подругљив или злобан попримио другачији вид заштите од стварности.

То не би био усамљен пример деритуализације фабуларног материјала. Истоветна „генеза” пратила је нпр. трајање загонетке (Карановић, Јокић 2007: 15–17) или морфологију бајке, која је прешла пут од обреда прелаза (Ван Генеп 2005) до прича о одрастању. У ширем комплексу развоја културе, сличан вид трансформације уочава се у низу обичаја, који су се одржали, премда нико више не зна њихову исконску сврху.⁶

Изгубивши обредно-апотропојски карактер, надлагивање природних сила током трећег календарског месеца сваке године, није више било фиксирано ритуалним контекстом. Ипак, првобитни смисао и функције обредног лагања сачували су се у траговима. Такав контекст првенствено се концентрисао на март. Чак је и Вук оставио један веома посредан траг, тумачећи посебан удес човека, рођеног у „марчаној свијећи (луни)”. Ако се догоди да пре крштења преко детета пређе „мачка или друга какова погана животиња”, постаје човек са демонским цртама. Он се „смуца којекуда, и својом мајстројом, игром и шалом људе забавља и вара и новце од њих мами, али му ни ови новци не могу бити пробитачни, него како дођу тако и отидну” (Карацић 1969: 173). За разлику од чаратана из српских веровања, који постају варалице стицајем несрећних околности, занимљиве су и алтернације назива за месец март. У Вуковом *Рјечнику* могу се срести народни, тј. стари словенски називи за све месеце, међу којима се март означава као марач, ожујак и – лажак (Карацић 1986: 453; Недељковић 1990: 151) и лажитрава (Ђорђевић 1899: 72). Исти месец се назива још: лажујак, такође лажак, лажо и лага полага⁷, управо у значењу – лажљиви месец, током којег се не може веровати ђудима годишњих доба.

Одјек одавно заборављене обредне праксе лагања у одређено доба године дуго је одолевао, до пред крај 20. века, да би се данас готово изгубио. Месец март дефинитивно се испраћао првоаприлским шалама. Што је превара била уверљивија и смех је био ведрији, а шаливџија – лажов умешнији. У тим различитим, невероватним обртима, и независно од могуће генезе сижеа о лагању, постојано одолева формула из Тешановог причања и Вукове приче – И на част вам лаж!

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- АТ: Aarne, A. – Thompson, S. (1961), *The types of the Folktales*, Second revision, F. F. Communications, LXXV, 184, Helsinki, 1961.
- Бахтин 1978: М. Бахтин, *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*, Beograd: Nolit.

⁶ Нпр. кићење новогодишње јелке и размена поклона, фарбање ускршњих јаја, вео који невеста ставља преко лица, бучно оглашавање аутомобила у сватовској поворци и др.

⁷ <http://hr.wiktionary.org/wiki/ožujak> (20. 06. 2017). Распрострањена су и предања која то „поtvrђују”, при чему се човеков конфликт са природним силама током марта месеца завршава трагично за жива бића (Карацић 1987: 222°)

- Босанске 1870: *Bosanske narodne pripovijetke I*, Zbor redovničke omladine bosanske u Đakovu, Sisak: Brzotisaak I. Vončine.
- Ваљевац 1858/1890²: М. Valjavec, *Narodne pripovijesti u Varaždinu i okolici*, Zagreb: Knjižara dioničke tiskare.
- Ваљевац 1875: М. Valjavec, *Narodne pripovijesti iz susedne Varaždinu Štajerske*, Izvestje kr. realne i velike gimnazije i male gradske realke u Varaždinu koncem školske godine 1874/1875, Zagreb: Tisak Narodnih novinah.
- Ван Генеп 2005: А. Ван Генеп, *Обреди прелаза*, Београд: СКЗ.
- Ђорђевић 1988: Д. М. Ђорђевић, *Српске народне приповетке и предања из лесковачке области*, пр., поговор и напомене Н. Милошевић-Ђорђевић, Београд: САНУ.
- Ђорђевић 1899: Ђ/орђевић/, Т. Р. Народна имена месеца, *Караџић*, Алексинач, I/3–4, 72.
- Карановић 2008: З. Карановић, Предања у контексту, од стварности до поезије (о заборављеном запису Јоаникија Памучине), *Међународни научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд, МСЦ – Филолошки факултет, 27/2, 231–247.
- Карановић, Јокић 2007: З. Карановић, Ј. Јокић, Обредни жанрови и књижевне врсте у покладним ритуалима. *Синхроничко и дијахроничко изучавање врста у српској књижевности*, I, ур. З. Карановић, Р. Гикић Петровић, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Карановић, Јокић 2009: З. Карановић, Ј. Јокић, *Смеховно и еротско у српској народној култури и поезији*, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Караџић 1969: В. С. Караџић, *Етнографски списи. О Црној Гори*, пр. Г. Добрашиновић, М. Филиповић, Београд: Просвета.
- Караџић 1986: В. С. Караџић, *Српски рјечник (1852)*, Сабрана дела В. Караџића, XI/I–II, пр. Ј. Кашић, Београд: Просвета.
- Караџић 1987: В. С. Караџић, *Српске народне пословице*, Сабрана дела В. Караџића, IX, пр. М. Пантић, Београд: Просвета.
- Караџић 1988: В. С. Караџић, *Српске народне приповијетке*, Сабрана дела В. Караџића, пр. М. Пантић, Београд: Просвета.
- Луковић 1901: В. Луковић, Љевка, *Караџић*, Алексинач, III/3, 72.
- Мелетински б. г: Е. М. Meletinski, *Poetika mita*, Beograd: Nolit.
- Мелетински 1996: Ј. Мелетински, *Историјска поетика новеле*, Нови Сад: Матица српска.
- Мојашевић 1947: М. Мојашевић, Две прве штампане Вукове приповетке, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, 7–8, 165–168.
- Мојашевић 1950: М. Мојашевић, *Српска народна приповетка у немачким преводима од Грима и Вука до Лескина (1815–1915)*, Београд: Научна књига.
- Недељковић 1990: М. Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба*, Београд: Вук Караџић.
- Николић 1843: А. Николић, *Народне српске приповетке, II*, Београд: Типографија Књажевства српског.

- Николић 1899: А. Николић, *Српске народне приповетке*, Београд: Издање Савића и Компаније.
- Новаковић 1877: С. Новаковић, *Српске народне загонетке*, Београд – Панчево: Књижара В. Валожића – Књижара браће Јовановића.
- Нушић 1986: Б. Нушић, *Косово*, пр. П. Влаховић, Београд: Просвета.
- Памучина 2005: Ј. Памучина, *Сабрана дела*, пр. В. Ковачевић, Билећа: Просвјета.
- Поповић 1861: С. Поповић, *Шалџиве приче*, Београд: Штампарија Николе Стефановића.
- Проп 1982: V. Prop, *Morfologija bajke*, Beograd: Prosveta.
- Проп 1990: V. Prop, *Historijski korijeni bajke*, Sarajevo: Svjetlost.
- Ристић, Лончарски 1891: К. Ристић, В. Лончарски, *Српске народне приповетке*, Нови Сад: Штампарија браће М. Јовановић.
- Самарџија 1994: С. Самарџија, Приповедање у првом лицу у усменим прозним облицима, *Зборник Матице српске за књижевност и језик (посвећен Драгиши Живковићу)*, Нови Сад, XLII, 1–3, 421–430.
- Самарџија 1995: С. Самарџија, *Народне приповетке у Летопису Матице српске*, Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за књижевност и уметност.
- Самарџија 2003: С. Самарџија, Круг народних приповедака о прогоњеној девојци, *Зборник реферата и саопштења са међународног научног сасстанка слависта у Вукове дане*, Београд, XXXI/ 2, 63–72.
- Самарџија 2012: С. Самарџија, Када Бог крпи опаклију (представе о богу у усменој прози), *Бог II. Зборник радова са VI међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (28–29. X 2011)*, ур. Д. Бошковић, Крагујевац, 11–24.
- Стојановић 1867: М. Stojanović, *Pučke pripovjedke i pjesme*, Zagreb: Brzotisk A. Jakića.
- Стојановић 1879: М. Stojanović, *Narodne pripovjedke*, Zagreb: Hrvatski pedagogijsko-književni sbor.
- Строхал 1886: R. Strohal, *Hrvatskih narodnih pripovijedaka I. Narodne pripovjedke iz sela Stativa*, Rijeka: Tisak P. Battare.
- Фрејденберг 2011: О. Фрејденберг, *Поетика сижеса и жанра*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Чајкановић 1927: В. Чајкановић, *Српске народне приповетке*, Београд: СКА.
- Чајкановић 1929: В. Чајкановић, *Српске народне приповетке*, Београд: Књижарница Рајковића и Ћуковића.

Snežana D. Samardžija

A LIE FOR A BET
(ELEMENTS OF CARNIVALESQUE IN FOLKLORE TALES ABOUT LIES)

(Summary)

In serbian oral prose, stories about lying are often associated with typical anonymous liars or Čosa, Era, Nasradin, Gypsies, natives of a certain region etc. On this occasion, novellas about liar's confessions (AT 1920) are being analyzed. Their adventures are sometimes associated with fantasy (elements of fairy tales/demonological belief narratives; AT 852), but every version contains: types of inversion, paradoxes, grotesque and parody. According to M. Bakhtin, those are factors of the national laughter culture, while the opposite behavior is usual for celebrations and carnivals. This work points out the possibility of a ceremonial matrix (agricultural rituals), while the consequences of distancing from ritual or myth are especially being considered.